

Agrarne reforme i napredak poljoprivredne proizvodnje u Slavoniji tijekom 1960-ih*

Unapređenje poljoprivredne proizvodnje predstavljalo je ključan preduvjet ekonomskog razvoja u agrarno obilježenim regijama poput Slavonije. Naslijeđena struktura sitnog i usitnjenog posjeda, ograničen pristup kapitalu i niska razina primjene suvremenih agrotehničkih mjera predstavljali su temeljne prepreke modernizaciji poljoprivrede nakon Drugoga svjetskog rata. Rad analizira procese transformacije poljoprivredne proizvodnje u Slavoniji, s posebnim naglaskom na razdoblje od kraja 1950-ih do kraja 1960-ih godina, kad dolazi do značajnog povećanja produktivnosti. Napredak poljoprivredne proizvodnje bio je povezan s poljoprivredno-industrijskim kombinatima i kooperacijama s privatnim proizvođačima. Ti su procesi omogućili koncentraciju proizvodnje bez nužnog okrupnjavanja privatnog vlasništva, koje je i dalje ostalo dominantan oblik posjeda. Istovremeno, širenje zakupa zemlje i proces deagrarizacije pridonijeli su racionalnijem korištenju zemljišnih resursa i povećanju proizvodnje.

Ključne riječi: Slavonija; 1960-e; agrotehničke mjere; kombinati; kooperacije; kukuruz; pšenica

Uvod

Revolucija u agraru koja je započela u državama Beneluksa (Belgija, Luksemburg, Nizozemska) i Engleskoj predstavljala je prijelomni trenutak u razvoju moderne poljoprivredne proizvodnje. Ti su procesi pokazali da povećanje prinosa nije bilo posljedica

* Rad je znatno proširena verzija izlaganja održanog 2024. godine na VII. kongresu hrvatskih povjesničara u Osijeku

širenja obradivih površina, već primjene novih tehnologija, promjena u organizaciji proizvodnje i uključivanja poljoprivrede u šire tržišne odnose. Zemlje periferije, kako ih definiraju autori Berend i Ranki u knjizi *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*, postaju kupci industrijskih proizvoda i izvoznici hrane i sirovina. Na europskoj periferiji, uključujući Hrvatsku i Slavoniju, transformacija poljoprivrede odvijala se sporije i u drugačijim društveno-ekonomskim prilikama. Međutim, za razliku od zapadnoeuropskih zemalja, modernizacija poljoprivrede u Slavoniji odvijala se pod snažnim utjecajem države i društvenog sektora, a ne primarno kroz razvoj privatnih farmi. U tom smislu, iskustvo zapadnoeuropskih zemalja predstavlja analitički okvir za razumijevanje kasnijeg razvoja poljoprivrede u Slavoniji, osobito promjena koje će se intenzivirati tijekom modernizacijskog zamaha 1960-ih godina.¹

Društvena i ekonomska modernizacija, potaknuta pritiscima u vidu ekonomske podređenosti zemljama jezgre, postaje ključna komponenta izlaska društava periferije iz posvemašnje zaostalosti. Rudolf Bičanić u knjizi *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija* iz 1939. jugoslavensku privredu svrstava u polukapitalističke zemlje, koje su se po razini agrarnog razvoja približavale državama ispod prosjeka agrarne Europe, ponajprije zemljama srednje i istočne Europe. Bičanić se zalagao za smanjenje udjela zaposlenih u poljoprivredi, povećanje zaposlenih u industriji te promjenu strukture vanjske trgovine.²

Sveobuhvatna transformacija sela u Hrvatskoj odvija se nakon Drugoga svjetskog rata, kad komunistička vlast preuzima zadatak socijalističke modernizacije. Promjena socijalne strukture zemlje od 1948. do 1975. očitovala se u drastičnom smanjenju udjela poljoprivrednog stanovništva sa 67,2 % na 32 % ukupne populacije. Nužnost intenzifikacije poljoprivredne proizvodnje vidljiva je u vrijednosti neto poljoprivrednog proizvoda koja je po glavi stanovnika Jugoslavije 1950. iznosila 10 929 dinara, dok je u ostalim djelatnostima taj iznos bio 86 503 dinara. U Hrvatskoj je poljoprivredni radnik proizvodio 9430 dinara, u odnosu na ostale djelatnosti u kojima je vrijednost proizvodnje iznosila 87 242 dinara. Uzeto u cjelini, poljoprivreda u Hrvatskoj bila je lošija od slovenske, srpske pa i makedonske, a usporediva s onom u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.³

U ovom ćemo tekstu ukazati na problem nepovoljne ekonomske i socijalne strukture u generiranju tržišnih viškova u poljoprivredi Slavonije – žitnici Hrvatske. Prikazom

1 McCloskey, „The Economics of Enclosure: A Market Analysis“, 149; Cohen, Weitzman, „Enclosures and Depopulation: A Marxian Analysis“, 170-171; Reinert, „How Rich Nations Got Rich. Essays in the History of Economic Policy“, 3-8, 10-12; Arendt, *Izvori totalitarizma*, 134-136; Berend, Ranki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*, 12-13; Berend, *An Economic History of Nineteenth-Century Europe Diversity and Industrialization*, 54-61, 317, 320-321; Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 27-28.

2 Bičanić, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, 7-32.

3 Farkaš, *Ekonomika Jugoslavije*, 13-17; Kidrič, „Tekući zadaci u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana – referat s treće sjednice CKKPJ od 29. 12. 1949“, 65-71; Leinert, „Posljedice deagrarizacije u SFRJ“, 289-290.

strukture obradivih površina i njihovom usporedbom sa zemljama naprednijim u poljoprivrednoj proizvodnji ukazat ćemo na probleme usitnjenih posjeda, niskih prinosa i neodrživost tradicionalnog načina života na selu.

Rad polazi od teze da je napredak poljoprivredne proizvodnje u Slavoniji bio rezultat dugotrajnog procesa transformacije agrarne strukture, a da se njegov odlučujući zamah može smjestiti u razdoblje od kraja 1950-ih do kraja 1960-ih godina. Taj je proces bio obilježen nasiljem, razgradnjom tradicionalnih proizvodnih odnosa i uspostavom moderniziranog sustava proizvodnje.

1. Prepreke modernizaciji poljoprivrede na srednjoeuropskoj periferiji

Britanska aktivistica i ekonomska stručnjakinja Doreen Warriner navodi da su farme u međuratnom razdoblju u zapadnoj Europi bile dva puta veće od istočnoeuropskih. U njih je bilo uloženo dva puta više kapitala po jutru obradive površine, dok su proizvodile dva puta više kukuruza po jutru zemlje i u isto vrijeme zapošljavale dva puta manje radne snage u odnosu na farme na istoku Europe. U takvim je zemljama socijalna struktura bila dominantno agrarna, što je u demokratskim društvima jamčilo političku prevlast seljaka i njihovih interesa. Agrarne reforme koje su tada provedene imale su za cilj rješavanje akutnih socijalnih pitanja bezemljaša. Dok je za Jugoslaviju prosjek profitabilne farme bio promjenjiv ovisno o geografiji regije između 7 i 15 ha, podjednakom raspodjelom svih raspoloživih površina nastale bi farme od 5,3 ha. Profitabilna farma u Njemačkoj procjenjivala se na 20 ha, dok se po istoj analogiji ondje moglo podijeliti svega 13 ha po farmi. Zemlje nije bilo dovoljno.⁴

Ivan Galić u tekstu o problemima agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji tiskanom 1921. ukazuje na dalekosežne posljedice feudalizma na ekonomske odnose društva njegova vremena. Iako je feudalizam formalno ukinut tek 1848., veze koje su proizlazile iz nekadašnjih feudalnih odnosa, ovisno o prilikama, trajale su do početka dvadesetog stoljeća. Posljedično je uloga seljaka u kreiranju društvenog razvoja bila zanemariva.⁵

4 Eellend, „Agrarianism and Modernization in the Inter-War Eastern Europe“, 35, 40. (citira rad Warriner, Doreen, *Economics of Peasant Farming*, London 1964.); Bićanić, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, 7; Cabo, „Farming The Nation: Agrarian Parties and the National Question in Interwar Europe“, 6; Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918-1941.*, 88-89, 131-135; Lajić, Bara, *Ratovi, kolonizacija i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*, 66-68, 70; Volner, *Od industrijalaca do kažnjenika: Gutmann i Našička u industrijalizaciji Slavonije*, 58-66; Simpson, „Land Reform and Farming in Interwar Europe“, 5-9.

5 Galić, *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*, 3-4; Pravi efekti ukidanja feudalizma nastaju uvođenjem poreza na zemlju za vrijeme vlade bana Ivana Mažuranića. Vidi Bićanić, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895*, 4-22.

**a) Posjedovna struktura na području tri slavonske županije 1910. godine
(brojčano, postotak i površina u hektarima)**

Kategorija posjeda	Broj stanovnika	Površine u hektarima	Površine po osobi
Sitni posjed do 3 ha ⁶	178 148	39 394,94	0,22 ha
Mali posjed od 3 do 10 ha	392 386	271 881,79	0,69 ha
Srednji posjed od 10 do 100 ha	124 996	269 137,73	2,15 ha
Veliki posjed preko 100 ha	7025	305 081,28	43,43 ha

Izvor: Galić, *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*, 9, 17.

Od ukupno 2 381 248 stanovnika Hrvatske i Slavonije 1910. godine 86,5 % živjelo je od poljoprivrede. Mali posjed do 5 ha činio je 70 % svih poljoprivrednih gospodarstava i raspolagao je s 29 % ukupnih gospodarskih površina. U toj se grupi nalazilo oko 32 % stanovništva koje je posjedovalo gospodarstva manja od 3 ha. Važno je napomenuti da je na prostoru triju slavonskih županija u istom razdoblju postojalo oko 133 000 zemljoposjeda, od kojih 90,1 % nije bilo veće od 10 ha. Na posjedu do 10 ha živjelo je 81 % populacije poljoprivrednika triju slavonskih županija. Posjedi veći od 100 ha držali su nešto više od 23 % gospodarskih površina koje su se dijelile na 0,15 % poljoprivrednih gospodarstava. U usporedbi s Danskom, koja je početkom 20. stoljeća predstavljala zemlju produktivne poljoprivredne proizvodnje, uviđamo da je ondje 1907. bio dominantan srednji posjed koji je činio 25 % svih poljoprivrednih gospodarstava i raspolagao sa 71 % obradivih površina, dok je mali posjed ispod 5 ha posjedovao 10 % obradivih površina. Održivi posjedi u Hrvatskoj i Slavoniji bili su uglavnom srednji i veliki, dok je gotovo 760 000 stanovnika Hrvatske i Slavonije živjelo u siromaštvu na posjedima manjim od 3 ha. Neravnomjerna raspodjela zemljišta predstavljala je važno gospodarsko i političko pitanje, osobito u kontekstu agrarne reforme. Upućivala je na potrebu zapošljavanja viška agrarnog stanovništva u moderniziranoj poljoprivredi ili industriji. Razlike su vidljive i u strukturi agrarne radne snage: oko 1930. godine u Danskoj je 36,3 % agrarnog stanovništva obuhvaćao poljoprivredne radnike, dok je u Jugoslaviji njihov udio iznosio samo 9,6 %, od kojih su većinu činili vlasnici i članovi njihovih obitelji.⁷

6 Posjed od 3 ha izjednačen je s posjedom od 5 jutara (2,88 ha), posjed od 10 ha izjednačen je s posjedom od 20 jutara (11,52 ha), posjed od 100 ha izjednačen je s posjedom od 200 jutara (115,2 ha).

7 Galić, *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*, 9-17. Populacija posjednika do 5 jutara činila je 31,59 % ukupne populacije na području Hrvatske i Slavonije, ili 36,53 % populacije poljoprivrednika, Kane, Mann, „A Theory of Early Twentieth-Century Agrarian Politics“, 424-426; Simpson, „Land Reform and Farming in Interwar Europe“, 8.

b) Posjedi i površine, Hrvatska 1931. nakon agrarnih reformi (postotak i ha)

Kategorija posjeda	Broj posjeda (%)	Površina (ha)	Površina (%)	Prosječno po posjedu (ha)
Sitni posjed (0 – 2 ha)	41,7 %	219 563	10,24 %	0,99
Mali posjed (2 – 5 ha)	36,34 %	626 173	29,21 %	3,24
Srednji posjed (5 – 20 ha)	21,16 %	912 009	42,54 %	8,11
Veliki posjed (20 – 100 ha)	0,81 %	134 561	6,27 %	31,20
Veleposjed (100 ha i više)	0,07 %	251 653	11,74 %	710,83

Izvor: Marijan Maticka, „Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj“, 282-283, 286.

U Danskoj je 30-ih godina prošlog stoljeća bilo 200 000 poljoprivrednih posjeda, dok je u Hrvatskoj preko 400 000 posjeda bilo ispod 5 ha. U isto je vrijeme donja granica ekonomski isplativih poljoprivrednih gospodarstava, onih koje su zapadnoeuropske države pozitivnim propisima nastojale sačuvati, iznosila između 5 i 7,5 ha. Prema podacima koje nam daje Zdenka Šimončić-Bobetko 1931. godine, 78 % posjeda u Hrvatskoj bilo je do 5 ha. Posjedi do 2 ha nisu mogli držati zaprežnu stoku, a posjedi od 2 do 5 ha to su mogli tek u povoljnijim prilikama. Tek je korjenita modernizacija i industrijalizacija mogla stvoriti prilike da se oslobodi oko 220 000 ha oranica za srednja i velika seljačka gospodarstva.⁸

U spomenutom se tekstu o problemu poljoprivredne politike u Hrvatskoj i Slavoniji Ivan Galić zalagao za očuvanje velikih posjeda i hvalio njihove proizvodne kapacitete, dok je istovremeno smatrao da su svi tipovi posjeda na neki način bili korisni i održivi. Sitni posjedi do 5 jutara (2,88 ha) koji su se nalazili u blizini gradskih središta mogli su iskoristiti potražnju urbanog stanovništva za svježim povrćem, mliječnim proizvodima i jajima. Ipak, uzevši u obzir nizak postotak gradskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji tek je manji broj sitnih posjeda uistinu i mogao napredovati prema navedenom obrascu. Veliki posjedi imali su gospodarske površine na kojima se mogla pokrenuti intenzivna proizvodnja, no njima je nedostajao kapital. Uspjeh je, primjerice, bio vidljiv na veleposjedu mađarskih kapitalista – obitelji Gutmann. Baruni Gutmann na svojem su poljoprivrednom posjedu u Slavoniji proizvodili hranu za tisuće zaposlenih u drvnjoj i kemijskoj industriji. Njihovi se susjedi, baruni Prandau iz Valpova, nisu oporavili nakon ukidanja tlake. Prema Galiću, intenziviranje poljoprivredne proizvodnje,

⁸ Kane, Mann, „A Theory of Early Twentieth-Century Agrarian Politics“, 425-426; Šimončić-Bobetko, „Selo u Hrvatskoj 1918. – 1934. godine – gospodarski aspekt“, 143.

u uvjetima oskudice novca, mogla je provesti država. Njezina je uloga omogućiti, pa čak i natjerati vlasnike obradivih površina da ih intenzivno obrađuju: „Država treba da gospodarskom prosvjetom ili na koji drugi shodni način stvori prvu pretpostavku za racionalno i intenzivno obrađivanje zemlje.“⁹ Agrarnu reformu pozdravlja, ali se protivi neracionalnoj podjeli zemlje. Zemlju je trebalo dodijeliti samo onome koji je zna obrađivati i za koga se sa sigurnošću moglo reći da je neće zapustiti.¹⁰

Poljoprivreda, kao glavna privredna grana, svoj je prosperitet mogla zahvaliti povoljnim klimatskim uvjetima. Ako bi prinosi podbacili, to bi značilo ekonomski udar za promet, trgovinu i druge privredne djelatnosti zemlje. Lokalna ekonomija u dominantno sitnoseljačkoj privredi ovisila bi o žetvi. Tek tad je seljak imao novca da zatvori dugove u seoskim trgovinama, kupi potrebne proizvode i ulaže. O ulozi klime na ekonomski razvoj perifernih zemalja agrarna ekonomika govori sljedeće: „... konsekvatne loše godine, spojene s otežanim ili nepovoljnim tržišnim prilikama, u pravilu bi umrtljavale čitavu privrednu aktivnost zemlje“. Utoliko, poljoprivredna proizvodnja može biti promjenjiva u prinosima iz godine u godinu i za više od 40 %. Uzevši u obzir kvalitetu zemlje koja je postojala u Hrvatskoj i Slavoniji, poljoprivreda je mogla ostvariti daleko veću proizvodnju. Galić zaključuje da su sjetvene površine kojima se raspolagalo bile dovoljne da prehrane još dva puta više stanovništva Banske Hrvatske.¹¹

Postojale su i strukturne prepreke ujednačavanju interesa tradicionalne poljoprivrede s dinamičnim promjenama koje je donosila modernizacija. Tradicionalna poljoprivreda u sebi je nosila karakteristike samodostatnosti. Budući da nije bilo državne ili društvene intervencije, seljak nije imao pristup suvremenim dostignućima u poljoprivredi. Oko 70 % obradivih površina bilo je pod pšenicom i kukuruzom, daleko od optimalnog prosjeka od 50 %. Nužnost uključivanja financijskih institucija bila je određena i procesom proizvodnje koji je u poljoprivredi bio razmjerno duži. Mogućnosti za *ad hoc* preorijentaciju proizvodnje bile su manje negoli u industriji. Prema agroekonomici, značajnije povećanje proizvodnje u govedarstvu ili svinjogojstvu zahtijevalo je dvije do tri godine, dok je u voćarstvu i vinogradarstvu proces trajao do pet godina:

9 Galić, *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*, 20-23, 36-37; Simpson, „Land Reform and Farming in Interwar Europe“, 3-5; Volner, „Drvena industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine“, 470-475.

10 U prosjeku su sitni posjedi u Hrvatskoj i Slavoniji raspolagali s 2,3 jutra (1,33 ha) zemlje; u Virovitičkoj županiji 1,7 jutara (0,98 ha), u Požeškoj 2,2 jutra (1,27 ha), a u Srijemskoj 1,6 jutara (0,92 ha). Veliki posjedi činili su 0,14 % gospodarstava u Požeškoj županiji (32,59 % površine), 0,20 % u Srijemskoj (21,35 % površine) te 0,41 % u Virovitičkoj županiji (60,44 % ukupne gospodarske površine). Kad bi se zemljište sitnih posjeda raspodijelilo na sve osobe koje su na njima živjele, u Virovitičkoj županiji na 7320,96 ha dolazilo bi 61 518 osoba (0,12 ha po osobi), u Srijemskoj na 21 183,55 ha 70 745 osoba (0,30 ha po osobi), a u Požeškoj na 10 890,43 ha 45 885 osoba (0,24 ha po osobi).

11 Farkaš, *Ekonomika Jugoslavije*, 11, 18; Volner, *Od industrijalaca do kažnjenika. Gutmann i Našička u industrijalizaciji Slavonije*, 16-17, 22; Maticka, „Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj“, 311; Galić, *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*, 34-35.

„... značajnije promjene u strukturi kultura, plodoredu i dolasku na rod novih plantaža zbivaju se u ... periodima od 10 – 20 godina“.¹²

c) Prinosi nekih poljoprivrednih kultura od 1905. do 1910. godine

Država	Pšenica (t/ha)	Najbolja godina pšenice (t/ha)	Raž (t/ha)	Krumpir (t/ha)
Hrvatska/Slavonija	1,05	1,2	0,862	7,1
Mađarska	1,2	1,5	1,0	8,06
Češka	1,8	1,96	1,61	10,7
Njemačka	2,0	2,05	1,85	14,0

Izvor: Galić, *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*, 34-35.

Konzervativizam poljoprivrednog proizvođača nije bio tek produkt samovolje, već posljedica iskustva. Seljak ne intenzivira proizvodnju, već zaradu, štednju i kredit ulaže u povećanje obradivih površina koje zbog potražnje postaju skuplje. Ulaganja u kvalitetnije sjeme, umjetna gnojiva, kvalitetnije strojeve, pa i udruživanje u zadruge malih proizvođača ne predstavljaju rješenje.¹³

2. Poljoprivreda nakon Drugoga svjetskog rata, neki primjeri napretka

Stav komunističkih vlasti prema poljoprivredi i seljacima polazio je od nužnosti racionalnog upravljanja ovim sektorom ekonomije, odnosno zahtjeva koji su bili svojstveni i zastupnicima liberalnog kapitalizma. Svjesni niske produktivnosti i agrarne strukture zemlje, vlastodršci su u prirodnim bogatstvima i brojnoj radnoj snazi vidjeli potencijal za razvoj industrije. Modernizaciji zemlje komunisti pristupaju s pozicije apsolutne vlasti, međunarodnog priznanja i sljedništva nad pravnim kontinuitetom Kraljevine Jugoslavije. Ohrabreni pobjedom u ratu i općenito bez iskustva upravljanja državom, odlučuju se za preobražaj zaostalog društva u napredno industrijsko. Metode koje su upotrijebljene u provedbi modernizacije uključivale su prisilnu mobilizaciju radne snage, prirodnih i financijskih resursa. Svjesni usitnjenosti poljoprivrednih gospodarstava, tvorci novih ekonomskih odnosa idealiziraju zadruge – model racionalnog gospodarenja u poljoprivredi. Kad govore o nositeljima tog napretka, tad se ne oslanjaju na

12 Farkaš, *Ekonomika Jugoslavije*, 21.

13 Lampe, Jackson, *Balkan Economic History 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, 436, 442-449, 456, 470; Kane, Mann, „A Theory of Early Twentieth-Century Agrarian Politics“ 428-429; Berend, Ranki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914.*, 46, 116, 126-128; Maticka, „Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj“, 300-305, 326; Simpson, „Land Reform and Farming in Interwar Europe“, 13; Volner, *Od industrijalaca do kažnjenika*, 137-138; Farkaš, *Ekonomika Jugoslavije*, 17, 21; Cifrić, „Seljaštvo i socijalizam – Historijska iskustva i teorijske anticipacije“, 458.

dinamične društvene skupine, seljake koji su svoje posjede okrupnili do 50 ha obradivih površina, već na državu i radnike. Ondje gdje je Galić vidio lumpenproletarijat i socijalne probleme kojima u agrarnoj reformi ne bi trebalo dati zemlju, jer na njoj neće dobro raditi, predstavnici komunističkih vlasti su, iz ideoloških razloga, tražili saveznike kojima su nadjenuli naziv seljaci – radnici. Seljaci koji su posjedovali površine veće od 30 ha, primjerice, predstavljali su dio privatnog sektora iz kojeg su izvirale kapitalističke tendencije, negativno obilježene kao špekulacija i eksploatacija. Sitni i mali seljaci predstavljali su radni karakter privatnog sektora – koji je od prethodnih eksploatiran. Cilj racionalizacije jugoslavenske poljoprivrede bio je industrijalizirati poljoprivrednu proizvodnju kako bi se ojačala pozicija zemlje u međunarodnoj trgovini izvozom prehrambenih i industrijskih proizvoda. Industrijalizacija se podizala na teret seljačkih viškova.¹⁴

Mjere nužne za provedbu transformacije u socijalizam uključivale su snažnu intervenciju države u privatno poduzetništvo i reinterpretaciju institucije privatnog vlasništva. U nekoliko poslijeratnih godina ukinuti su tržišni odnosi, višestranačje i podjela vlasti. Ustav iz 1946. privatno vlasništvo ne ukida, ali ga ograničava odredbom da se ono ne smije koristiti na štetu zajednice. Spomenuta odredba omogućavala je širok prostor djelovanja protiv pravnih subjekata. Konfiskacije, nakon rata, i nacionalizacije (1946. i 1948.), formalno povezane s pokretanjem petogodišnjeg plana, obuhvatile su cjelokupnu privredu Hrvatske/Jugoslavije, izravno i neizravno, pod opću akumulaciju koja je tvorila jezgru planiranja. Socijalističko gospodarstvo uspostavilo je nadzor nad ispunjavanjem planskih zadataka i svaki poremećaj u lancu – cirkulacija roba, novac, akumulacija, plan ulaganja – za sobom je povlačio i djelovanje protiv zajednice. U razmjeni robe između proizvođača država je razlikovala proizvode socijalističkog sektora, koje je favorizirala zajamčenim cijenama i opskrbom, od proizvoda koji su se nudili na slobodnom tržištu po cijenama određenim ponudom i potražnjom. Sve navedeno odražavalo se i na odnose u poljoprivrednoj proizvodnji.¹⁵

Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji donesenog 23. kolovoza 1945. zemlja je bez naknade oduzeta veleposjednicima, bankama, dioničarskim društvima, pripadnicima njemačke narodnosti, narodnim neprijateljima i domaćim izdajnicima. Zemlja je oduzimana i posjednicima s površinama većim od agrarnog maksimuma i svima onima koji ju samostalno ne obrađuju. Agrarnom je reformom usitnjeni posjed dodatno raspršen, seljačka gospodarstva bila su ograničena na 45 ha ukupne, odnosno 25 do 35 ha obradive površine, prema kategorijama područja. Stvoren je zemljišni fond od 1 611

14 Čobeljčić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947-1956)*, 106; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 13-14; Kidrič, „Govor na Prvom kongresu Glavnog zadružnog saveza Jugoslavije“, 348; Kidrič, „O karakteru naše privrede“, 336; Kidrič, „Iz zapisnika sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ održane 18. jula 1946. godine“, 493; Bilandžić, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969*, 21-22, 25.

15 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 179, 184-186.; Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, 99-106; Kidrič, „Predavanja na Višem ekonomskom kursu privrednog savjeta FNRJ (1947)“, 379-384.

867 ha, od kojeg je 51 %, ili 80 % obradivih površina, raspoređen na 263 000 siromašnih seljačkih obitelji i 67 000 kolonističkih obitelji. Društvenom sektoru poljoprivrede – poljoprivredna dobra i kombinati – dodijeljeno je 18,3 % obradivih površina, državnim institucijama 1,3 %, a zemljoradničkim zadrugama 2,6 % obradivih površina. Seljacima je otpisano i 1,4 milijarde dinara predratnih dugova.¹⁶

Nakon ukidanja privatnog vlasništva u industriji planiralo se ubrzanim putem pretvoriti sve privatne vlasnike, poljoprivrednike i obrtnike – oko 80 % stanovništva Jugoslavije, u socijalističke proizvođače. U neproduktivnim selima primijenjene su administrativne mjere i iskorištavane klasne razlike. Pretpostavka političkih vlasti bila je da će progresivnim mjerama oporezivanja kupiti podršku sitnih i malih seljaka koji su nakon agrarne reforme obuhvaćali oko 76,8 % svih posjeda u Hrvatskoj. Pritom gospodarstvo nije moglo, ni dugoročno, seljačkim masama osigurati materijalne poticaje bolje od onih koji su proizlazili iz njihove prirodne produkcije. Zbog toga nam izvori često govore u prilog suradnje, negoli o klasnoj suprotstavljenosti na selu. Za ubrznani proces modernizacije poljoprivrede bila su potrebna ogromna novčana sredstva, ali i visok životni standard koji bi seljake privukao društvenom sektoru poljoprivrede. Podaci pokazuju da je u razdoblju od 1946. do 1953. u poljoprivredu ulagano svega 5 do 12 % ukupnih ulaganja usmjerenih isključivo prema društvenom sektoru, uglavnom na bazi bespovratnih sredstava. Drastičnim smanjenjem velikih posjeda, nakon agrarne reforme manje od 4 % bilo je veće od 20 jutara (oko 11 ha), vlasti su kategoriju srednjeg seljaka proglasile klasnim neprijateljem.¹⁷

U veljači 1947. donosi se Uredba o obaveznom zasijavanju oranica koja je pretpostavljala obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda definiran Uredbom o obaveznom otkupu žitarica iz ožujka iste godine.¹⁸ Vlasnik koji nije do određenog roka zasijao oranice bio je kazneno odgovoran na temelju Zakona o nedopuštenoj trgovini, špekulaciji i privrednoj sabotaži. Element iskorištavanja klasnih razlika na selu vidi se u progresivnosti politike otkupa: posjedi od 1 do 3 ha bili su dužni predati 215 kg pšenice po hektaru, posjedi iznad 10 ha imali su obavezu od 950 kg/ha, a iznad agrarnog maksimuma 1,3 tone po hektaru. Prosječan prinos pšenice 1937. u Savskoj banovini iznosio je 1,04 t/ha, a u razdoblju od 1945. do 1956. prosjek je bio od 900 kg/ha do 1,6 t/ha. Sve navedeno pogodovalo je sivoj ekonomiji, nepravilno sastavljenim otkupnim zaduženjima po mjesnim narodnim odborima ili falsificiranim sjetvenim površinama – otkup je pogodio špekulaciji. Izvršna tijela tada ne bi bila u stanju odrediti gdje su nastali manjkovi, „onda bi se moglo dogoditi, da bi stvarno došlo do nepravilnog otkupa i da

16 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 57, 179-183, 187; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 224-225; Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, 80-81; „Jugoslavija“, 19-27; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 223-225.

17 Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, 128; Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, 80-82; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 244-246; Spehnjak, „Seljački otpor politici obaveznog otkupa u Hrvatskoj 1949. godine“, 209-210; „Jugoslavija“, 27-30.

18 Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, 82.

bi možda netko neopravdano ostao bez onoga, što mu je potrebno za njegove životne potrebe.“¹⁹ Osim obaveznog otkupa porez na dohodak bio je jednako destimulirajući za krupnog i srednjeg seljaka da nastavi s proizvodnjom, a za siromašnog seljaka da se odluči zaposliti u industriji.²⁰

Pitanje toleriranja privatnog vlasništva na selu dodatno će ugroziti produktivnost seljaka. Zadrugarstvo je u Hrvatskoj, posebice u Slavoniji, bilo obilježeno teškim nasljeđem feudalizma, obiteljskih zadruga vezanih uz vojnu ili urbarsku obavezu – tlaku. Nepovjerenje prema svakom tipu udruživanja nastojao je prevladati Antun Radić, no bez značajnijih uspjeha. Za razliku od tradicionalnog udruživanja zadrugara u kojem je prevladavajući motiv bio osobni interes, uz uzajamno priznavanje uloženog rada i privatnog vlasništva, Osnovni zakon o zadrugama iz srpnja 1946. pretpostavljao je izvanjski nametnute interese i državno vlasništvo. Motivi za njihovo formiranje bili su određeni i vjerskim razlozima komunista – da socijalistička rekonstrukcija sela može uspjeti tek kad državno vlasništvo nad zemljom bude dominantan oblik vlasništva. Zakon uvodi Seljačke radne zadruge (SRZ) koje su najčešće osnivali siromašni seljaci članovi komunističke partije, često i kolonisti. Njima je država u agrarnoj reformi dodijelila određenu količinu zemlje uz obvezu obrađivanja najmanje 10 godina. Država je u formiranju zadruga polazila od dobrovoljnosti, favorizirala je udruživanje, jamčila materijalnu i organizacijsku pomoć. Zakon o zemljoradničkim zadrugama iz lipnja 1949. predviđao je formiranje četiriju različitih tipova zadruga, od kojih se u četvrtom tipu zemlja unesena u zadrugu pretvarala u općenarodnu imovinu. Uz spomenute, zakon je predviđao i opće poljoprivredne zadruge (OPZ) u kojima je seljak kooperirao na temelju godišnjih ugovora. SRZ je bila uključena u provedbu petogodišnjeg plana, što je pretpostavljalo određene pogodnosti u zajamčenoj opskrbi. Zadruge koje su svoje proizvode prodavale OPZ-u dobivale bi stimulaciju – 30 % od vrijednosti prodanih proizvoda u bonovima vezane trgovine s kojima su se, u teoriji, mogli kupovati industrijski proizvodi po 65 % nižoj cijeni. U praksi je ponuda industrijskih proizvoda na lokalnom tržištu bila slaba pa se stimulacija nije pokazala učinkovitom.²¹

Stvaranje funkcionalnih zadruga pretpostavljalo je jaku materijalnu osnovu za intenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje u vidu strojeva i umjetnih gnojiva. U razdoblju od 1947. do 1956. u poljoprivredu je uloženo manje od 7 % ili 22 milijarde, od ukupnih 327,4 milijarde dinara ulaganja. Prekomjerno ulaganje u industriju, koje je u razdoblju od 1950. do 1953. iznosilo preko 67 % ulaganja u ekonomiju, uvjetovalo je

19 HR-DAOS-513, kut 314, Izvještaj o radu Izvršnog odbora NOK Našice na V. redovnom zasjedanju, 19. svibnja 1951. godine.

20 Kidrič, „Odgovor dr. Dragoljubu Jovanoviću u diskusiji o Osnovnom zakonu o zadrugama“, 236.

21 Čobeljić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947-1956)*, 177-179; Maraga, „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi“, 23-24, 29; Maticka, „Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945.-1953.)“, 366-368; Matijašević, „Zadružno zakonodavstvo u Hrvatskoj: razvoj i problem legislative poljoprivrednog zakonodavstva“, 157-158; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 267-272.; HR-DAOS-513, kut. 314, Izvještaj o radu Izvršnog odbora NOK Našice na V. redovnom zasjedanju, 19. svibnja 1951. godine.

kašnjenje socijalističke rekonstrukcije sela. Ekonomska blokada zemalja Kominforma jugoslavenske će vlastodršce natjerati da vlastitu pravovjernost dokazuju provedbom ubrzane kolektivizacije. Dobrovoljnost ustupa mjesto prinudi. Zadruge koje je sada seljacima nametala komunistička vlast bile su kolhozi, sličnije zadrugama feudalnog tipa, i dugoročno će stvoriti trajno nepovjerenje za sve buduće oblike udruživanja. Za vladajuće je to značilo izostajanje mogućnosti da se materijalnim poticajima privoli seljake na kolektivizaciju. Konačno, uzevši u obzir nisku materijalnu osnovu za stvaranje intenzivnije proizvodnje, vlastodršci su morali biti svjesni da kolektivizacija ne može uspjeti. Traktora je bilo ukupno 4530, dok je na vrhuncu kolektivizacije u 1950. formirano 6913 SRZ-a. Otpor prisilnoj kolektivizaciji nastojao se otupiti još strožim otkupnim mjerama. Seljaci se na različite načine prilagođavaju. Kako bi se izbjeglo progresivno oporezivanje, snižavaju proizvodnju na razinu naturalne, a višak zemlje, propisan agrarnim maksimumom, smanjuju prodajom ili diobom. Kako bi olakšao svoju poziciju u otkupu, srednji i bogati seljak pridruživao se zadrugama, ali samo jednim dijelom svoje imovine. U čitavoj je Jugoslaviji 1949. zasijano oko pola milijuna hektara oranica manje u odnosu na 1948. godinu, na području Slavonije sjetvene su površine već 1948. bile smanjene za 80 000 ha.²²

U zabačenijim krajevima pojedinih slavonskih kotara česti su nasilni incidenti otkuplivača prema seljacima. U selu Levanjska Varoš u kotaru Đakovo obavlja se otkup bez izdavanja potvrda o izvršenoj obavezi, uz prijetnje otkuplivača da će po ostatak ljetine doći i naredni dan. Sudske vlasti utvrđuju da otkupne komisije kažnjavaju seljake ne vodeći računa o materijalnim činjenicama. U takvim bi slučajevima, nakon duljeg postupka i bez ikakve odštete seljacima, prekršajne postupke obustavljale. Na represivne mjere otkupa i prisilnu kolektivizaciju seljaci će reagirati podmetanjem požara. Na meti su bila zadružna skladišta, sjenici, vagoni s ukrcanom lako zapaljivom robom – kudeljama. Česte su pojave banditizma i drugih oblika nasilja prema izvršiteljima administrativnih mjera. Partijski izvještaji iz kolovoza 1949. navode da je u Hrvatskoj bilo 38 incidenata povezanih s otkupom. Uključivali su podmetanje požara, uništavanje zadružne i privatne imovine te fizičke obračune sa smrtnim ishodom. Najjača reakcija seljaka na nepravilnosti koje su proizlazile iz politike otkupa i kolektivizacije proključala je u oružanoj pobuni u Cazinskoj krajini u zapadnoj Bosni u svibnju 1950. godine.²³

Okružni sud u Osijeku u izvještaju iz siječnja 1951. upozorava na nestručno postupanje tijela državnih vlasti. U kotarima Orahovica i Županja, primjerice, u otkupnoj kampanji 1950. javni tužitelj preuzima ulogu zastupnika interesa Povjereništva za državne nabavke – reket. Najviše zloupotreba institucije javnog tužitelja bilo je u postupanju prema bogatim seljacima koje je prerastalo u teroriziranje. U sušnoj 1950. su,

22 Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, 83-84; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 194-195; Volner, *Društveni i politički razvoj Našica i okolice od 1945. do 1956. godine*, 106.

23 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 197-199; Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, 55-56, 59-62, 134.

iako je ta kategorija proizvođača uglavnom udovoljila otkupnim zaduženjima, svejedno zauzimali prvo mjesto po kaznama. Velik je broj krupnih seljaka ili pobjegao od zemlje, prešao u kategoriju manjih proizvođača, ili pristupio SRZ-u. Sve je to vodilo zaključku da su se otkupne količine smanjile.²⁴

Prema izvještaju predsjednika Okružnog suda u Osijeku politika otkupa podigla je privredni kriminal na prvo mjesto na ljestvici zločina.²⁵ Odmah za otkupom bili su postupci protiv službene dužnosti – činovnika u kotarskim i mjesnim narodnim odborima. Kažnjavalo ih se zbog nasilja nad seljacima i njihovim obiteljima, oduzimanja imovine bez izdanih potvrda o predanim viškovima. Postotak progona državnih službenika zbog krivičnog djela protiv službene dužnosti narastao je sa 6 % početkom 1949. na 15,5 % u 1950. godini. Prema mišljenju okružnog suca spomenuta krivična djela bila su daleko brojnija nego što su to pokazivali statistički podaci kotarskih sudova. Oni su „u pretjeranoj mjeri suzdržani u pokretanju krivičnih postupaka protiv službenih lica koja čine razna krivična djela – ponekad vrlo teške prirode“.²⁶ Samo u 1949. bilo je oko 47 % neopravdano uhićenih osoba koje su vlasti morale pustiti iz istražnog zatvora ili sa suđenja. Kotari i mjesta u Slavoniji koja se u izvještajima posebno naglašavaju zbog neopravdanog kažnjavanja seljaka bili su Donji Miholjac, Nova Gradiška, Osijek, Slavonska Požega, Slavonski Brod, Valpovo, Vinkovci, Vukovar i Županja.²⁷

Kažnjavanje zbog nepoštivanja otkupa odnosilo se na kazne do šest mjeseci zatvora, no bilo je i neobjašnjivih, stoji u izvještaju Okružnog suda. Radilo se o presudi Kotarskog suda u Županji koji je za nepoštivanje otkupa izrekao kaznu do dvije i pol godine zatvora. Na razini kotara bilo je više primjera nepravilnosti u radu sudova koji bi drakonski kažnjavali manje prekršaje, dok se nedopuštena špekulacija propuštala kazniti. Oblasni sud u Osijeku dovodi u pitanje drakonske odluke kotarskih sudova i zbog ekonomske blokade i suše koja je vladala 1950. postavlja pitanje: Jesu li optuženi mogli udovoljiti otkupnim obavezama?²⁸

24 HR-DAOS-136, kut 15, Statistička analiza IV tromjesečja 1950, 9. siječnja 1950.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 61.

25 Postupci pokretani na temelju Zakona o suzbijanju nedopuštene trgovine, špekulacije i privredne sabotaže.

26 HR-DAOS-136, kut 15, Statistička analiza IV tromjesečja 1950, 9. siječnja 1951.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 247.

27 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 64-65.

28 HR-DAOS-136, kut 15, Statistička analiza IV tromjesečja 1950, 9. siječnja 1951.; HR-DAOS-136, kut 15, Statistička analiza za III. tromjesečje 1950. 10. oktobar 1950. Vidi i Kidrič, „Tekući zadaci u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana – referat s treće sjednice CKKPJ od 29. 12. 1949“, 72-74.

**d) Kažnjavanje seljaka na području Slavonije 1950. godine
(brojčano i u postotku)**

Kategorija seljaka	Ukupno	Ukupno okrivljenih	Od ukupne kategorije 1950.	Od ukupne kategorije 1949.	Gonjeni otkup i slično	Gonjeni politički razlozi	Gonjeni opći kriminal
Krupni seljaci	1028	7,8 %	1,7 %	5,01 %	78,7 %	5,3 %	7,1 %
Srednji seljaci	2855	21,5 %	0,85 %	1,53 %	54,6 %	8,1 %	21,8 %
Sitni seljaci	1560	11,7 %	0,5 %	0,24 %	36,1 %	10,3 %	31,7 %
Članovi SRZ-a	756	5,7 %	0,6 %	0,4 %	-	-	-
Ukupno (seljaci)	6199	46,6 %	-	-	54 %	-	-

Izvor: HR-DAOS-136, kut. 15, Su-13/1951-16, Statistička analiza za IV tromjesečja 1950.

U razdoblju od 1945. do 1953. nisu stvoreni uvjeti za kvalitetan prelazak stanovništva iz sela u gradove, preseljava manje od 300 000 ljudi. Do 1950. javlja se tendencija zapošljavanja novopridošlih radnika se sela, a da se u gradovima nisu trajno naselili – prema procjenama oko 900 000 ljudi. Stvorena je populacija s mješovitim zaposlenjem, poljoprivrednika zaposlenih u industriji i članova njihovih obitelji koji su kao obveznici otkupa imali pravo kupovati robu po cijenama zajamčene opskrbe. To je za posljedicu imalo prelijevanje na selo 27 % zajamčene opskrbe namijenjene gradu. Navedenu pojavu država je doživljavala kao anomaliju u društvenom razvoju koja je smanjivala kupovnu moć grada. Tijekom 1951. borba protiv špekulacije na selu zahtijeva mjere snižavanja cijena poljoprivrednih proizvoda i smanjenje opticaja novca. Naredne godine ukida se otkup i zajamčena opskrba, a 1953. država konačno odustaje i od politike kolektivizacije. Zakonom o agrarnom maksimumu od 10 ha iz iste godine stvara se srednji seljak koji je u zakupu mogao obraditi svu zemlju koja mu je bila na raspolaganju. Time država nije odustala od pokušaja uklapanja privatne poljoprivredne proizvodnje u socijalistički sektor. Mjere su rezultirale odustajanjem sitnog poljoprivrednika od obrade zemlje.²⁹

29 Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 43-48; Kidrič, „Tekući zadaci u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana – referat s treće sjednice CKKPJ od 29. 12. 1949“ 66-71; Kidrič, „O nekim teorijskim pitanjima prelaznog perioda, stenogram predavanja održanog u Institutu društvenih nauka u Beogradu, 21. 6. 1950“, 132; Kidrič, „Izlaganje na Četvrtoj sjednici CKKP Slovenije 3. i 4. marta 1950“, 321-334; Matijašević, „Zadružno zakonodavstvo u Hrvatskoj: razvoj i problem legislative poljoprivrednog zakonodavstva“, 159.

2. 1. Opće poljoprivredne zadruge kao sredstvo intenzifikacije poljoprivredne proizvodnje

Samoupravljanje proglašeno ustavnim zakonom 1953. seljake je priznalo kao dionike socijalističkog društva tek kao aktivne kooperante OPZ-a. Privatni proizvođač koji nije aktivno sudjelovao u kooperaciji nije bio predstavljen u Vijeću proizvođača.³⁰ Poučen iskustvima zadnje kolektivizacije dio seljaka nastojao je smanjiti svoje kontakte s društvenim sektorom. Ipak, dok je pred kraj prinudne kolektivizacije u Hrvatskoj bilo više od 580 000 zadrugara, od 1953. do 1960. bilo je više od 1300 OPZ-a s preko 220 000 kooperanata. Nepristajanje uz zadruge seljake je pretvaralo u građane drugog reda. Osnovna zadaća zadruga bio je otkup poljoprivrednih proizvoda, čije je cijene diktirala država. Cijena žita od 1950. do 1961. raste sa 122 dinara na 196 dinara po metru. U političkom smislu zadruga postaje veza između socijalističkog i privatnog sektora. Načelno, sve je veća uloga lokalne samouprave u kreiranju ekonomske politike – komuna, a javljaju se i novi nameti – komunalni i porez na prihod. Kako bi se potaknula poljoprivredna proizvodnja 1954. se smanjuju porezi na prihod seljačkih posjeda i uvodi katastarski sustav odmjere poreza. Porez je razrezivan na temelju onoga što je seljak mogao proizvesti, a ne na količine koje je proizveo. Jedna od mjera za poticanje poljoprivredne proizvodnje u domeni komuna bilo je propisivanje nameta za poboljšavanje i održavanje zemlje. Ta je mjera tjerala sitne posjednike da zemlju daju u zakup – koji postaje jeftiniji, a kasnije ih je motivirao na prodaju zadrugama i poljoprivrednim dobrima. Zemlju koja se nije održavala komuna je mogla konfiscirati.³¹

Agrarna reforma 1953. dodatno je usitnila obradive površine, posjedi manji od pola hektara u odnosu na 1931. povećani su za gotovo 58 %. Produktivnost poljoprivredne proizvodnje uslijed poremećaja u sektoru bila je niža u odnosu na prosjek od deset godina prije početka Drugoga svjetskog rata. Proizvodnja pšenice u Slavoniji svela se na manje od 200 kg po stanovniku. Do kvalitativnih promjena dolazi nakon 1957. kad proizvodnja raste za 60 % u odnosu na predratnu dekadu. Zaostajanje poljoprivrede izravno je utjecalo na uvoz hrane, a potrebe potrošnje novozaposlenih u industriji zahtijevale su ulaganja u poljoprivredi, koja postaje prioritet. Industrijalizacija je konačno stvorila pretpostavke za ulaganja u poljoprivredu koja je još uvijek bila sitnoposjednička. U takvim okvirima OPZ širi svoju djelatnost. Uz organizaciju kooperacije i otkupa znatna se sredstva ulažu u zadrugne pogone za preradu poljoprivrednih proizvoda.

30 Vijeće proizvođača sastavljeno je od proizvođača koje su delegirali radnički savjeti poduzeća iz općina pojedine komune. Našičku su komunu, primjerice, činile općina Donji Miholjac, Našice i Orahovica. Komuna je imala presudnu ulogu u razvoju samoupravljanja, posebice u ulaganjima – od 1954. do 1957. udio republika u ulaganjima pada s 12 % na 7,7 %, dok je udio komuna porastao od 11,5 % na 20,8 %. Vidi Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 35.

31 Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 40-41, 49; Mataga, „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi“, 30; Livada, „Kooperacije u SR Hrvatskoj“, 45.

Promet roba kroz zadruge raste od 4,4 milijarde dinara u 1953. na 36,3 milijarde u 1958. godini.³²

Na području osječkog kotara u kooperaciji sa seljacima u ekonomskoj 1955./56. zadruge su obuhvatile 20 000 ha ratarskih površina. Iduće je godine kooperacija obuhvatila 30 000 ha oranica i preko 15 500 domaćinstava. U prvim godinama djelovanja zadruge su imale problema u kadrovskoj ekipiranosti i organizacijskim poslovima distribucije robe. Unatoč stalnom rastu vrijednosti proizvoda poslovale su s gubicima. Na makrorazini zadruge su bile društveni prioritet, savezni i republički društveni planovi nalagali su ulaganje u zadružne akumulacije (akumulacija kapitala). To je za posljedicu imalo to da su fondovi zadruga rasli brže od vrijednosti njihove djelatnosti. Rezultati su se očitovali u povećanju prinosa kooperanata; na osječkom području do 1957. približavaju se rezultatima državnih poljoprivrednih dobara: pšenica 2,94 t/ha, kukuruz 5,34 t/ha. Tim rezultatima pridonijele su poljoprivredne stanice, ali i upotreba oko 200 kg/ha umjetnih gnojiva. Kako bi osigurale kvalitetniju obradu zemlje, zadruge su morale najmiti poljoprivrednu mehanizaciju od tzv. mehaničkih radionica. To je, uz povećanje prinosa, proizvodnju i dalje činilo skupom. Gubici su se javljali i u neefikasnosti rada zadružnih ekonomija. Pojedine su 1 kvintal (q = 100 kg) pšenice proizvele za 3,09 radnih sati, dok su najgore utrošile 7,9 sati. Istovremeno je u SAD-u isto proizvedeno za 1,3 sata. U pojedinim ekonomijama proizvodnja 1 q pšenice iznosila je 1600 dinara, dok je prosjek za kooperacije osječkog kotara 1956./57. iznosio 3248 dinara.³³

Na savjetovanju poljoprivrednika u Osijeku održanom krajem siječnja 1957. Vladimir Bakarić investicije za ostvarenje proizvodnih planova povezuje sa sposobnošću pojedinih poljoprivrednih ekonomija da zadovolje potrebe višeg standarda potrošnje gradskog stanovništva. Tim zahtjevima mogla su djelomično udovoljiti poljoprivredna dobra. Poljoprivredno dobro Belje proizvodilo je maslac koji se, za razliku od mnogih drugih poljoprivrednih proizvoda plasiranih na gradske tržnice, nije kvario do tjedan dana. Tvrtke koje su bile u stanju odgovoriti na probleme masovne, jeftine i kvalitetne proizvodnje – osigurati duži rok trajanja proizvoda, mogle su očekivati povoljne rezultate utakmice za ostvarenje investicijskih kredita. Bakarićeve opaske odnosile su se i na nedostatke planiranja; planovi u stočarstvu nisu prikazivali cijene proizvodnje. Nedostatak poljoprivrednih stručnjaka očitovao se i u planovima koji nisu odgovarali na pitanje o količini proizvoda u jedinici vremena.³⁴

32 Popović, *Društveno-ekonomski sistem*, 150-151; Bilandžić, *Historija SFRJ Glavni procesi*, 234; Mataga, „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi“, 30; Bakarić, „Oštra orijentacija kotara Osijek na ostvarenje moderne poljoprivrede“, 45.

33 Čikaj, „Zadrugarstvo osječkog kotara u proteklom razdoblju i njegovi naredni zadaci – referat s godišnje skupštine Zadružnog saveza u Osijeku, 23. lipnja 1958“, 3-6; Bakarić, „Potrebno je nastaviti borbu za daljnju modernizaciju poljoprivredne proizvodnje“, 4-5; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*, 178-179.

34 Bakarić, „Oštra orijentacija kotara Osijek na ostvarenje moderne poljoprivrede“, 45-47; vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 438-439.

Zadruga su, osim ratarstva, nastojale proširiti mrežu kooperanata i na druge poljoprivredne djelatnosti. Tu bi nastupale kao napredne ustanove koje proizvodnju organiziraju prema principima agronomске struke. Kako bi udovoljila prethodnom zadatku, zadruga je velika sredstva ulagala u stipendiranje poljoprivrednih stručnjaka. OPZ će interes vidjeti u kupovini oranica od seljaka koji su odustali od proizvodnje. Cijene su se 1958. kretale oko 50 000 dinara po hektaru, a zadruge na osječkom kotaru svoj su zemljišni fond iste godine povećale za 8000 ha. Dobrostojeći seljaci nisu kooperirali, obrađivali su zemlju u zakupu – njihovo jačanje sprečavao je agrarni maksimum. Od privatnih lica zemlju su kupovali pridošlice iz Bosne i Hercegovine, i to čitava imanja. Oni su u agrotehničkom smislu bili na nižoj razini od prodavatelja i nisu bili zainteresirani za ozbiljnu proizvodnju. Zemlja je bila relativno jeftina, prema podacima koje iznosi časopis *Privreda kotara Osijek*, neto prihod radno sposobnog člana poljoprivrednoga gospodarstva iznosio je oko 75 000 dinara, dok su obitelji kojima je poljoprivreda predstavljala dopunski prihod ostvarivale neto prihod oko 97 000 dinara.³⁵

Neovisno o procesu napuštanja zemlje još uvijek je postojao značajan broj seljaka zainteresiran za proizvodnju. Dio seljaka bio je potpuno vezan uz poljoprivredu i nastojao je unapređenjem proizvodnje ostvariti veću zaradu. Ti su seljaci bili zainteresirani za kooperaciju. Među njima je bilo seljaka koji su zazirali od zadruge pa su kooperirali minimalno, ako i tako. Dio je poljoprivredom nadopunjavao prihode koje je dominantno ostvarivao drugdje pa takav seljak nije imao vremena za više od osnovne proizvodnje. Kao organizacija socijalističkog društva zadruga je morala pridonositi društvenoj akumulaciji i ostvarivati prihod, no kao organizator napredne proizvodnje imala je obavezu ostvarivati interese privatnih vlasnika. Iako joj je cilj bio seljaka učiniti ovisnim o proizvodnim sredstvima koje je zadruga posredovala, krajem 1950-ih zadruge nisu bile dovoljno jake da bi nametale podružtvljavanje proizvodnog procesa na privatnom posjedu. Štoviše, privrednom reformom 1965. poljoprivrednici će dobiti pristup novoj mehanizaciji i bankovnim kreditima pod jednakim uvjetima kao i društveni sektor. Reforma je priznala važnu ulogu privatnog proizvođača u stvaranju tržišnih viškova.³⁶

Prema nekim mišljenjima, opće poljoprivredne zadruge postale su konkurencija društvenom sektoru poljoprivrede. Vladimir Bakarić će u jesen 1960. iznijeti niz opaski na njihov rad, kao i na rad društvenog sektora poljoprivrede osječčkog i vinkovačkog kotara. Te primjedbe donekle rasvjetljavaju razloge svojevrstne degradacije OPZ-a koja će uslijediti 1960-ih. Kao spona između privatnog i društvenog sektora zadruge nisu smjele raditi s gubicima – iako su gubici bili relativno mali. Zadrugama u zasluge daje

35 Čikaj, „Zadugarstvo osječčkog kotara u proteklom razdoblju i njegovi naredni zadaci – referat s godišnje skupštine Zadružnog saveza u Osijeku, 23. lipnja 1958“, 10; Rikanović, „O nekim uvjetima moderne poljoprivrede“, 6.

36 Rikanović, „O nekim uvjetima moderne poljoprivrede“, 5; Čikaj, „Zadugarstvo osječčkog kotara u proteklom razdoblju i njegovi naredni zadaci – referat s godišnje skupštine Zadružnog saveza u Osijeku, 23. lipnja 1958“, 10-11; Livada, „Kooperacije u SR Hrvatskoj“, 44; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*, 178-179; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 476-480.

poticanje intenzifikacije poljoprivredne proizvodnje seljaka, ali ne zanemaruje prvenstvo poljoprivrednih dobara u ostvarivanju rekordnih rezultata. Zadruge i poljoprivredna dobra stvarali su gubitke pokretanjem nepotrebnih proizvodnji. Osim neefikasnosti u organizaciji rada, kritika o visokim rentama koje su opterećivale zadruge utjecala je na negativno političko mišljenje o njima. Rukovodioci OPZ-a kooperiraju sa zadrugom tako da joj daju u zakup vlastitu zemlju, Bakarić dodaje: „... mnogo je takvih poslova sklopljeno pod tim uvjetima da bi članovi uprave zaradili“.³⁷ Zadrugama se nudila preorijentacija poslovanja, u selima je nedostajalo zanimanja potrebnih za servisiranje modernih tehnologija, pa tako i radioaparata i televizora. Jedno se vrijeme predlagao zadružni tip organizacije takvih djelatnosti. Zadrugne ekonomije i pogoni za preradu poljoprivrednih proizvoda početkom 1960-ih pripajaju se poljoprivrednim dobrima koja postaju glavnim nositeljima razvoja poljoprivrede, ali i kooperacije s privatnim proizvođačima. Zadruge su neprijeporno odigrale značajnu ulogu u prijelazu s tradicionalne seljačke poljoprivrede na moderan način proizvodnje. Omogućile su primjenu suvremenih tehnologija na privatnim gospodarstvima bez njihove formalne integracije u društveni sektor.³⁸

2. 2. Poljoprivredni kombinati kao sredstvo daljnje intenzifikacije proizvodnje

Poljoprivredna dobra i poljoprivredno-industrijski kombinati (PIK) postaju mjesto značajnih promjena u napretku poljoprivredne proizvodnje. Do 1957. u proizvodnji žitarica korištene su sve poznate agrotehničke mjere i mehanizacija, no varijabilnost prinosa pojedinih kultura značajno je ovisila o sjemenskoj robi koja se koristila. Direktor poljoprivrednog dobra kotara Osijek Antolić prilikom prezentiranja plana proizvodnje radničkom savjetu izvještava o sadnji 150 ha pšenice od koje su se očekivali prinosi od 4,5 t/ha. Posebna se pažnja posvećivala talijanskim sortama pšenice koje su bile zasijane na 10 ha oranica poljoprivrednog dobra. Pokusi koji su ondje provedeni primijenjeni su u jesenskoj sjetvi, a slični pokusi provodili su se i u uzgoju kukuruza, šećerne repe i konoplje. Poduzeće je raspolagalo s odgovarajućom mehanizacijom u koju se dodatno ulagalo. Plan modernizacije mehanizacije bio je 1957. ostvaren s iznosom od 60 milijuna dinara, od kojih je većina ostvarena vlastitim sredstvima, dok je ostatak od 23 milijuna dinara doznačen iz Općeg investicijskog fonda.³⁹

37 Bakarić, „Potrebno je nastaviti borbu za daljnju modernizaciju poljoprivredne proizvodnje“, 6.

38 Mataga, „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi“, 30-31; Bakarić, „Potrebno je nastaviti borbu za daljnju modernizaciju poljoprivredne proizvodnje“, 2-6; Livada, „Kooperacije u SR Hrvatskoj“, 45-46; Bilandžić, *Historija SFRJ Glavni procesi*, 233.

39 Antolić, „Radnički savjet poljoprivrednog dobra Osijek primio plan proizvodnje za 1957. godinu“, 35-36.

e) Društveni sektor poljoprivredne proizvodnje u Slavoniji i Baranji (broj, ha)

Godina	Broj radnih organizacija	Prosječna površina(ha)
1958.	315	278
1962.	210	706
1965.	21	9190
1968.	19	11 578

Izvor: Jakšić, „Razvoj društveno-ekonomskih odnosa na selu“, 24.

U Slavoniji i Baranji 1956. bilo je 88 019 ha oraničnih površina u rukama proizvođača iz društvenog sektora ili 15,8 % ukupnih oraničnih površina. Do 1965., kupovinom od seljaka, društveni je sektor prikupio 193 182 ha oraničnih površina ili 34,1 % ukupnih površina. Godine 1968. bilo je 13 PIK-ova, 1 voćarski kompleks, 1 poljoprivredno poduzeće i 4 poljoprivredne zadruge. Ukupna obradiva površina iznosila je 220 000 ha, a najveći PIK-ovi obrađivali su preko 20 000 ha vlastite zemlje. U 1960-im, posredno kroz poljoprivredne zadruge ili izravno u kooperaciji, PIK-ovi su opskrbljivali sela reprodukcijskim materijalom, uslugama strojne obrade zemlje i otkupom poljoprivrednih proizvoda.⁴⁰

f) Struktura privatnih posjeda u Slavoniji i Baranji 1964. godine (broj, %)

Veličina zemljišta	Broj gospodarstava	Postotak (%)
Bez zemlje	15 788	12,1
Do 1 ha	28 343	21,7
Od 1 do 3 ha	34 728	26,6
Od 3 do 5 ha	30 750	23,5
Od 5 do 10 ha	4365	3,3
Veća od 10 ha	429	0,4
Ukupno:	130 562	100

Izvor: Jakšić, „Razvoj društveno-ekonomskih odnosa na selu“, 23.

Broj privatnih poljoprivrednih gospodarstava 1964. u Slavoniji i Baranji paradoksalno je ostao gotovo na istom broju kao i 1910. kad je u Slavoniji sa Srijemom bez Baranje bilo 133 000 poljoprivrednih posjeda. Za razliku od 1910. kada oko 90 % posjeda nije bilo veće od 10 ha, 1964. takvih je posjeda bilo 99,6 % (vidi tablicu f). Kvalitativna razlika bila je u ukupnoj produktivnosti poljoprivrede koja je bila veća zbog kooperacije privatnog posjeda s društvenim sektorom proizvodnje (supstitut nekadašnjih velikih

⁴⁰ Jakšić, „Razvoj društveno-ekonomskih odnosa na selu“, 23.

posjeda), ali i u angažiranosti seljaka koji su veći broj manjih posjeda obrađivali u zaku-pu. U razdoblju od 1965. do 1968. površine pod pšenicom u Slavoniji rastu sa 79 833 ha na 91 436 ha, dok je porast prinosa u istom razdoblju iznosio od 1,72 t/ha do 2,69 t/ha, s proizvodnjom od 13 737 vagona do 24 392 vagona. Površine pod kukuruzom u istom su razdoblju pokrivala 146 827 ha oranica s prinosom od 2,96 t/ha do 3,77 t/ha. U tom razdoblju izvezeno je oko 46 613 vagona kukuruza. Problem plasmana stočarskih proizvoda doveo je do smanjenja proizvodnje utovljenih svinja sa 146 534 komada u 1965. na 65 757 komada u 1968. godini. Slična je situacija bila i s utovljenim govedima s prosječnim tovom od 17 924 komada. Poljoprivrednici koji su posjedovali površine od 5 do 10 ha bilježe porast novčanih primanja. Ulažu u izgradnju štala i mehanizaciju; 1965. seljaci u Slavoniji posjedovali su oko 400 traktora, da bi do kraja 1968. taj broj narastao na 2 793.⁴¹

g) Prinosi pšenice i kukuruza po sektorima vlasništva (u vagonima, postotku, t/ha)

Godina	Kultura	Ukupna proizvodnja (vagoni)	Društveni sektor (vagoni)	Postotak društvenog sektora (%)	Prinos društvenog sektora (t/ha)	Prinos kooperacija (t/ha)	Prinos privatni sektor (t/ha)
1949.	Pšenica	23 000	1230	5,3 %	1,64	-	-
1968.	Pšenica	64 000	39 000	62 %	4,89	3,42	2,35
1949.	Kukuruz	25 000	1700	7 %	1,97	-	-
1967.	Kukuruz	83 000	36 000	43 %	6,23	4,51	2,7

Izvor: Vujo Divjak, „Privredni razvoj Slavonije od 1945. do 1967. godine“.

Proces intenzifikacije proizvodnje pratilo je i povećanje ukupnih oraničnih površina s 499 000 ha oranica u 1946. na 570 000 ha u 1957. godini. Usavršavanjem tehnoloških procesa povećani su i prinosi po hektaru obradive površine. Prinos pšenice u 1949. iznosio je 1,24 t/ha, da bi do 1967. narastao na 3,31 t/ha. Intenzivna poljoprivredna proizvodnja i šira primjena agrotehničkih mjera povećala je prinos ratarskih kultura, ali i potrošnju umjetnih gnojiva. Niži prinosi na privatnim posjedima bili su pripisivani manjem korištenju umjetnih gnojiva – 113 kg po ha, prema prosjeku od 793 kg koliko se u 1967. koristilo u društvenim poduzećima u Jugoslaviji (privatne površine zauzimaju 86 % ukupnih površina). Stručna radna snaga i dalje je predstavljala prepreku u razvoju. Optimalan omjer struke i obradivih površina računao se formulom – jedan agronom na 300 ha oranica. U stvarnosti je na jednog agronoma na području Osječkog kotara 1957. dolazilo 600 ha oranica. Od ukupno 260 agronoma 120 ih je bilo zaposleno na poljoprivrednim dobrima. U poljoprivrednim zadrugama bilo je 80 agronoma ili jedan na 1600 ha zadružnih i privatnih oraničnih površina. Od ostalih, 31 agronom

⁴¹ Jakšić, „Razvoj društveno-ekonomskih odnosa na selu“, 26.

bio je zaposlen u znanstvenim ustanovama i poljoprivrednim stanicama, dok je u poljopriskrbama i sličnim organizacijama bilo zaposleno 29 agronoma.⁴²

Razvoj poljoprivredno-industrijskih kombinata predstavljao je ključni mehanizam modernizacije poljoprivrede u Slavoniji. Kombinati su omogućili koncentraciju kapitala, primjenu suvremenih tehnologija i organizaciju proizvodnje na razini koja nije bila moguća unutar tradicionalnog privatnog posjeda. Time je modernizacija ostvarena transformacijom organizacije proizvodnje, a ne nestankom privatnog vlasništva.

Deagrarizacija je u značajnoj mjeri zahvatila i Slavoniju. Olakšala je modernizaciju poljoprivrede smanjenjem pritiska agrarne prenapučenosti i omogućila povećanje produktivnosti po radniku. To potvrđuje i povećanje broja zaposlenih u razdoblju od 1955. do 1967. godine. Rast zaposlenosti sa 105 731 na više od 180 000 ili za 70 % bilo je povezano s otvaranjem radnih mjesta u proizvodnji u koju je u istom razdoblju bilo uloženo oko 3 milijarde novih dinara. Ulaganja su bila usmjerena u razvoj poljoprivredno-prerađivačkog sektora, ali i u druge grane industrijske prerade (drvena industrija, metaloprerađivačka, industrija kože i gume, kemijska i tekstilna industrija). Od tih je sredstava 60 % dolazilo iz akumulacije ostvarene u Slavoniji. Novozaposleni većim dijelom nisu napustili zemljišni posjed, poljoprivredu zadržavaju kao dopunsku djelatnost – mješovitih domaćinstva bilo je preko 40 % kod novozaposlene radne snage.⁴³

Prije 1941. na području Slavonije 71,7 % stanovništva bilo je zaposleno u poljoprivredi, da bi krajem 1960-ih u poljoprivredi radilo oko 50 % zaposlenih. Povećan je udio stanovništva zaposlenog u industriji s 15 % prije rata na oko 25 % 1967. godine. Broj zaposlenih u tercijarnim djelatnostima povećao se s 14 % na 25 %. Potrošnja električne energije, kao pogonskog sredstva industrijalizacije, od 1957. do 1967. povećana je sa 71 KWh po stanovniku na 458 KWh. Elektrificiranost naselja Slavonije do 1967. bila je ostvarena sa 75 %, dok je u ostalih 25 % neelektrificiranih naselja živjelo svega 6,1 % domaćinstava čitave regije. I pored spomenutih rezultata u ekonomskom razvoju Slavonija je još uvijek zaostajala u odnosu na prosječan stupanj razvoja Hrvatske. Nacionalni dohodak po stanovniku iznosio je 4041 dinar, ili oko 71 % prosjeka republike koji je iznosio 5617 dinara.⁴⁴

42 Leinert, „Posljedice deagrarizacije u SFRJ“, 294; Divjak, „Privredni razvoj Slavonije od 1945.-1967. godine“, 3-5; Panjaković, „Racionalno korištenje umjetnih gnojiva“, 30; Živko, „Prilog poznavanju problema stabilnosti prinosa pšenice u Jugoslaviji“, 634.

43 Divjak, „Privredni razvoj Slavonije od 1945.-1967. godine“, 3-5; Jakšić, „Razvoj društveno-ekonomskih odnosa na selu“, 23.

44 Divjak, „Privredni razvoj Slavonije od 1945.-1967. godine“, 3-5.

Zaključak

Poljoprivreda u Slavoniji prošla je tijekom 20. stoljeća kroz dugotrajan i složen proces transformacije koji je bio uvjetovan naslijeđenom agrarnom strukturom i institucionalnim intervencijama države. Dominacija sitnog i usitnjenog seljačkog posjeda, ograničen pristup kapitalu i tehnologiji te agrarna prenapučenost predstavljali su temeljne prepreke modernizaciji poljoprivredne proizvodnje. Iako su agrarne reforme u prvoj polovici stoljeća izmijenile vlasničku strukturu, nisu dovele do stvaranja optimalne veličine gospodarstava niti su omogućile značajniji rast produktivnosti. Tradicionalna proizvodnja ostala je uglavnom orijentirana na samodostatnost, uz ograničenu primjenu suvremenih agrotehničkih mjera.

Nakon Drugoga svjetskog rata socijalističke su vlasti pokušale ubrzati modernizaciju agrarnom reformom, kolektivizacijom i razvojem društvenog sektora poljoprivrede. Agrarna reforma dodatno je usitnila privatni posjed, dok pokušaj kolektivizacije nije doveo do stabilnog povećanja proizvodnje zbog nedostatka materijalne osnove, ograničenih investicija i otpora seljačkog stanovništva. Administrativne mjere, uključujući obavezni otkup i poreznu politiku, često su imale destimulirajući učinak na privatne proizvođače, što je usporavalo razvoj sektora.

Do značajnijeg zaokreta dolazi sredinom 1950-ih godina, kad se postupno napušta politika prisilne kolektivizacije i razvija model kooperacije između privatnih proizvođača i društvenog sektora. Opće poljoprivredne zadruge omogućile su seljačkim gospodarstvima pristup suvremenim proizvodnim sredstvima, uključujući mehanizaciju, kvalitetnije sjeme i umjetna gnojiva, kao i sigurniji plasman proizvoda. Time je stvoren institucionalni okvir koji je omogućio povećanje produktivnosti bez ukidanja privatnog vlasništva nad zemljom.

Odlučujuću ulogu u modernizaciji poljoprivrede tijekom 1960-ih odigrali su poljoprivredno-industrijski kombinati i poljoprivredna dobra. Te su organizacije omogućile koncentraciju kapitala, primjenu suvremenih tehnologija i racionalniju organizaciju proizvodnje na velikim površinama. Istovremeno su, kroz sustav kooperacije, integrirale velik broj privatnih proizvođača u širi sustav industrijalizirane proizvodnje. Time je omogućen prijenos tehnoloških inovacija i organizacijskih rješenja na privatna gospodarstva, što je pridonijelo značajnom rastu prinosa i ukupne proizvodnje.

Povećanje produktivnosti bilo je povezano i sa širim procesom industrijalizacije i deagrarizacije. Razvoj industrije omogućio je zapošljavanje dijela agrarnog stanovništva izvan poljoprivrede, čime je smanjen pritisak na zemljišne resurse i omogućeno povećanje proizvodnje po radniku. Istovremeno je razvoj poljoprivredno-prerađivačkog sektora osigurao stabilniju potražnju za poljoprivrednim proizvodima i potaknuo njihovu tržišnu orijentaciju.

Unatoč tim promjenama, privatni je posjed ostao dominantan oblik vlasništva, a modernizacija nije bila rezultat njegova nestanka, već integracije u širi sustav društveno organizirane proizvodnje. Time je stvoren model koji je kombinirao privatno

vlasništvo i društvenu organizaciju proizvodnje, omogućujući značajan rast produktivnosti unatoč trajnoj usitnjenosti posjeda.

Na temelju provedenih analiza može se zaključiti da je napredak poljoprivredne proizvodnje u Slavoniji bio rezultat dugotrajnog procesa strukturne transformacije, čiji je odlučujući zamah ostvaren tijekom 1960-ih godina. Ključnu ulogu u tom procesu imali su razvoj društvenog sektora, uspostava kooperacije s privatnim proizvođačima, povećanje investicija i širi proces industrijalizacije. Ti su procesi omogućili prevladavanje ograničenja tradicionalne agrarne strukture i postavili temelje modernoj poljoprivrednoj proizvodnji u Slavoniji.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

- HR-DAOS: Hrvatska, Državni arhiv u Osijeku
 – fond 136, Oblasni sud u Osijeku
 – fond 513, Narodni odbor kotara Našice

Tisak

- Antolić, Mladen. „Radnički savjet poljoprivrednog dobra Osijek primio plan proizvodnje za 1957. godinu“, *Privreda kotara Osijek* (Osijek), god. 1, br. 4, travanj 1957, 35-36.
- Bakarić, Vladimir. „Oštra orijentacija kotara Osijek na ostvarenje moderne poljoprivrede“. *Privreda kotara Osijek* (Osijek), god. 1, br. 3, veljača 1957, 45-47.
- Bakarić, Vladimir. „Potrebno je nastaviti borbu za daljnju modernizaciju poljoprivrede“. *Privreda kotara Osijek* (Osijek), god. 4, br. 10, listopad 1960, 3-6.
- Čikaj, Vjekoslav. „Zadrukarstvo osječkog kotara u proteklom razdoblju i njegovi naredni zadaci – referat s godišnje skupštine Zadružnog saveza u Osijeku 23. lipnja 1958“. *Privreda kotara Osijek* (Osijek), god. 2, br. 6, srpanj 1958, 3-11.
- Divjak, Vujo. „Privredni razvoj Slavonije od 1945.-1967. godine“. *Privreda: Časopis za privredna pitanja Slavonije i Baranje* (Osijek), god. 12, br. 11, studeni 1968, 3-9.
- Jakšić, Savo. „Razvoj društveno-ekonomskih odnosa na selu“. *Privreda: Časopis za privredna pitanja Slavonije i Baranje* (Osijek), god. 14, br. 8, kolovoz 1969, 23-30.
- Panjaković, Matija. „Racionalno korištenje umjetnih gnojiva“. *Privreda: Časopis za privredna pitanja Slavonije i Baranje* (Osijek), god. 14, br. 8, kolovoz 1969, 30-32.
- Rikanović, Ilija. „O nekim uvjetima moderne poljoprivrede“. *Privreda kotara Osijek* (Osijek), god. 3, br. 1, siječanj 1959, 3-8.

Literatura

- Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015.
- Berend, Ivan T. *An Economic History of Nineteenth-Century Europe Diversity and Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

- Berend, Ivan T.; Ranki, Gyorgy. *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naprijed, 1996.
- Bičanić, Rudolf. *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895*. Zagreb: Vlastita naklada, 1937.
- Bičanić, Rudolf. *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*. Zagreb: Vlastita naklada, 1939.
- Bilandžić, Dušan. *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969.
- Bilandžić, Dušan. *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*. Zagreb: Centar za društvene djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1975.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Cabo, Miguel. „Farming The Nation: Agrarian Parties and the National Question in Interwar Europe“. *Studies on National Movements* 8 (2021), br. 1: 1-26.
- Cifrić, Ivan. „Seljaštvo i socijalizam – Historijska iskustva i teorijske anticipacije“. *Politička misao* 17 (1980), br. 4: 448-459.
- Cohen, Jon S.; Weitzman, Martin L. „Enclosures and Depopulation: A Marxian Analysis“. U: *European Peasants and Their Markets Essays in Agrarian Economic History*, ur. William N. Parker, Eric L. Jones. Princeton: Princeton University Press, 1975, 161-176.
- Čobeljčić, Nikola. *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947-1956)*. Beograd: Nolit, 1959.
- Eellend, Johan. „Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe“. U: *Societal Change and Ideological Formation among the Rural Population of the Baltic Area 1880-1939*, ur. Piotr Wawrzeniuk. Huddinge: Södertörns högskola, 2008, 35-56.
- Dyker, A. David. *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*. London; New York: Routledge, 1990.
- Farkaš, Vladimir. *Ekonomika jugoslavenske industrije*. Zagreb: Informator, 1965.
- Galić, Ivan. *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Tipografija, 1921. „Jugoslavija“. U: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 4. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1959.
- Kane, Anne; Mann, Michael. „A Theory of Early Twentieth-Century Agrarian Politics“. *Social Science History* 16 (1992), br. 3: 421-454.
- Kidrič, Boris. „O nekim teorijskim pitanjima prelaznog perioda, stenogram predavanja održanog u Institutu društvenih nauka u Beogradu, 21. 6. 1950“. U: *Sabrana dela*, sv. VI. Beograd: Komunist, 1985, 507-539.
- Kidrič, Boris. „Odgovor dr. Dragoljubu Jovanoviću i diskusiji o Osnovnom zakonu o Zadrugama“. U: *Sabrana Dela*, sv. IV. Beograd: Komunist, 1985, 234-237.
- Kidrič, Boris. „Predavanja na Višem ekonomskom kursu privrednog savjeta FNRJ (1947)“. U: *Sabrana dela*, sv. V. Beograd: Komunist, 1985, 367-414.
- Kidrič, Boris. „Iz zapisnika sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ održane 18. jula 1946. godine“. U: *Sabrana dela*, sv. IV. Beograd: Komunist, 1985, 490-493.
- Kidrič, Boris. „Izlaganje na Četvrtoj sjednici CKKP Slovenije 3. i 4. marta 1950“. U: *Sabrana dela*, sv. VI. Beograd: Komunist, 1985, 321-340.
- Kidrič, Boris. „Govor na Prvom kongresu Glavnog zadružnog saveza Jugoslavije“. U: *Sabrana dela*, sv. IV. Beograd: Komunist, 1985, 341-350.

- Kidrič, Boris. „O karakteru naše privrede“. U: *Sabrana dela*, sv. IV. Beograd: Komunist, 1985, 326-338.
- Kidrič, Boris. „Tekući zadaci u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana – referat s treće sjednice CKKPJ od 29.12.1949.“. U: *Sabrana dela*, sv. VI. Beograd: Komunist, 1985, 61-86.
- Kržišnik-Bukić, Vera. *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Lajić, Ivan; Bara, Mario. *Ratovi, kolonizacija i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2009.
- Lampe, John R.; Jackson, Marvin R., *Balkan Economic History 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Leinert, Smiljana. „Posljedice deagrarizacije u SFRJ“. *Politička misao* 17 (1980), br. 3: 289-297.
- Livada, Svetozar. „Kooperacija u SR Hrvatskoj“. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 3 (1964): 44-55.
- Mataga, Željko. „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi“. *Sociologija sela: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 43 (2005), br. 1: 17-42.
- Maticka, Marijan. „Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945.–1953.)“. U: *Spomenica Ljube Bobana (1933.–1994.)*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996, 365–374.
- Maticka, Marijan. „Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 8 (1976), br. 1: 277-364.
- Matijašević, Anton. „Zadružno zakonodavstvo u Hrvatskoj: razvoj i problem legislative poljoprivrednog zakonodavstva“. *Sociologija sela: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 43 (2005), br. 1: 153-170.
- McCloskey, Donald N. „The Economics of Enclosure: A Market Analysis“. U: *European Peasants and Their Markets Essays in Agrarian Economic History*, ur. William N. Parker, Eric L. Jones. Princeton: Princeton University Press, 1975, 123-160.
- Popović, Milentije. *Društveno-ekonomski sistem*. Beograd: Kultura, 1964.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga, 2006.
- Reinert, Erik S. *How Rich Nations Got Rich: Essays in the History of Economic Policy*. Working Paper No. 2004/01. Oslo: University of Oslo, 2004.
- Rusinow, Dennison I. *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*. Berkeley i Los Angeles: University of California Press, 1977.
- Simpson, James. „Land Reform and Farming in Interwar Europe“. *Working Papers in Economic History* 2022, 1-27. Pristup ostvaren 1. 6. 2026. wh2205.pdf
- Spehnjak, Katarina. „Seljački otpor politici obaveznog otkupa u Hrvatskoj 1949. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 2: 209-231.
- Stančić, Nikša. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918-1941*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; AGM, 1997.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka. „Selo u Hrvatskoj 1918. – 1934. godine – gospodarski aspekt“. *Povijesni prilogi* 13 (1994), br. 13: 139-178.
- Volner, Hrvoje. „Društveni i politički razvoj Našica i okolice (od 1945. do 1956. godine)“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Volner, Hrvoje. „Drvena industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine“. *Historijski zbornik* 65 (2012), br. 2: 453-476

Volner, Hrvoje, *Od industrijalaca do kažnjenika: Gutmann i Našička u industrijalizaciji Slavonije*. Zagreb: Srednja Europa, 2019.

Živko, Ivan. „Prilog poznavanju problema stabilnosti prinosa pšenice u Jugoslaviji“. *Agronomski glasnik: Glasilo Hrvatskog agronomskog društva* 12 (1962), br. 8: 633-639.

SUMMARY

Agrarian Reforms and the Progress of Agricultural Production in Slavonia during the 1960s

Agriculture in Slavonia underwent a long and complex transformation during the twentieth century, shaped by both the inherited agrarian structure and state institutional intervention. The dominance of small and fragmented peasant holdings, limited access to capital and technology, and agrarian overpopulation were fundamental obstacles to the modernization of agricultural production. Although agrarian reforms in the first half of the century altered the ownership structure, they did not lead to the creation of optimally sized farms, nor did they enable significant growth in productivity. Traditional agricultural production remained largely oriented toward subsistence, with limited application of modern agrotechnical measures.

After the Second World War, the socialist authorities attempted to accelerate modernization through agrarian reform, collectivization, and the development of the social sector in agriculture. Agrarian reform further fragmented private holdings, while the attempt at collectivization failed to produce sustained growth in production due to an inadequate material base, limited investment, and peasant resistance. Administrative measures, including compulsory procurement and taxation policies, often had a discouraging effect on private producers, thereby slowing the development of the sector.

A significant turning point occurred in the mid-1950s, when the policy of forced collectivization was gradually abandoned and a model of cooperation between private producers and the social sector was introduced. General agricultural cooperatives enabled peasant households to gain access to modern means of production, including mechanization, improved seed varieties, and artificial fertilizers, as well as more secure market access.

A decisive role in the modernization of agriculture during the 1960s was played by agro-industrial combines and state agricultural enterprises.

The increase in productivity was also closely linked to the broader processes of industrialization and deagrarianization. Industrial development enabled part of the agrarian population to find employment outside agriculture, thereby reducing pressure on land resources and increasing output per agricultural worker.

Despite these changes, private holdings remained the dominant form of ownership, and modernization was not the result of their disappearance, but rather of their integration into a broader system of socially organized production. This resulted in the emergence of a model

combining private ownership with social organization of production, enabling substantial productivity growth despite the continued fragmentation of landholdings.

Based on the analysis, it can be concluded that the advancement of agricultural production in Slavonia resulted from a long-term process of structural transformation, whose decisive momentum occurred during the 1960s. The key factors in this process were the development of the social sector, the establishment of cooperative relations with private producers, increased investment, and the broader process of industrialization.

Key words: Slavonia; 1960s; agrotechnical practices; combines; cooperatives; maize; wheat